Ulf Drugge

Den fattige och förnöjsamme

Krisbiografier och social ordning i svenskt 1800-tal

I denna artikel behandlas sociala problem som uppstod för mer än hundra år sedan, Avsikten är att visa att studier av sociala problem i gången tid både kan ge intressanta inblickar i hur det var att leva och verka förr och att ge perspektiv på nutida förhållanden. Därmed ger artikeln utgångspunkter för diskussioner och analyser om vad som kan skilja men även om vad som kan förena äldre tiders frågor med dagsaktuella, exempelvis i frågor som berör arbetslinjen, det allmännas försörjningsansvar och den enskildes egenansvar.

Artikeln baseras på sociala och ekonomiska krissituationer som enskilda individer råkade hamna i under 1800-talet och som var relaterade till fattigdom. Antingen uppkom och utvecklades kriserna som en följd av att vara fattig eller så gav kriserna upphov till nödsituationer som i sin tur ledde till att drabbade blev fattigvårdsfall. De kriser som berörs kan man givetvis inte få någon direkt uppfattning om genom observation eftersom det rör sig om företeelser i gången tid, utan man får i stället söka sig till historiska dokument av olika slag. Systematiska studier har därför genomförts av dåtida beslut i fattigvårdsfrågor. Dessa beslut har i sin tur satts i relation till de drabbade, unika människor som besluten handlar om och till de livsbanor som dessa människor representerar.

De kriser som gav upphov till fattigdom och nöd för enskilda individer synliggjordes för eftervärlden genom de sociala reaktioner som de gav upphov till och som finns nedtecknade, främst i protokoll rörande den lokala fattigvården. Protokollen har hämtats från två större nordsvenska regioner, Skellefteå- och Sundsvallsregionerna, och innehåller uppgifter om hur den nöd som människor hamnade i åtgärdades genom beslut fattade av 1800-talets lokala fattigvårdsmyndigheter, huvudsakligen de sockenkommunala stämmorna.[1] Dessa uppgifter har kompletterats med inslag hämtade ur svensk kyrkobokföring, dåtidens folkbokföring.[2] Studien omfattar 80 år, eller mellan åren 1800–1880.

Hur har de studier som artikeln grundar sig på lagts upp? En systematisk excer-

---

[1] Begreppet *sockenkommun* har bl a tillämpats av historikern Alberto Tiscornia. Tiscornia 1992:20.

[2] För en beskrivning av dessa källor, se Andersson 1996:11ff & Drugge 1997:72ff.

pering har genomförts av samtliga befintliga fattigvårdsprotokoll i de aktuella regionerna. Sökverktyget INDIKO för digitaliserade kyrkböcker har därefter möjliggjort identifiering av i stort sett samtliga i protokollen angivna, unika personer som blev föremål för sockenkommunernas fattigvård. Sammantaget har såväl INDIKO och kyrkobokföring som protokoll från sockenkommunernas stämmor systematiskt utnyttjats för identifieringarna. När väl detta arbete avklarats har uppgiften bestått i att rekonstruera de livsbanor som enskilda personer uppvisar. Till att börja med har registreringar återfunna i INDIKO utnyttjats, vilka sedan kompletterats med systematiska eftersökningar i befintlig kyrkobokföring.

Analytiska utgångspunkter

Fattigdom och dess verkningar bör förstås i sitt samhälleliga sammanhang. Om detta är nog de flesta forskare överens. Enkla, entydiga definitioner på fattigdom har varit svåra att etablera. Ett rimligt sätt att förhålla sig till fattigdom är i stället att hänvisa till dess normativa karaktär och därmed betrakta fattigdom i relativa termer (Jfr. Halleröd 1999:2 & Lister 2004:53ff). I titeln på artikeln förekommer begreppet *krisbiografi*. Med detta begrepp är avsikten att analytiskt kunna särskilja själva krisen från den individ som är drabbad av denna kris. Detta ger nämligen möjligheter till att, i linje med vad som anfördes ovan beträffande fattigdom, relativisera uppfattningar om en kris. Därmed kan man peka på att en kris för den enskilde kunde ha sin egna, individuella historia, medan den reagerande omvärlden ofta drog kategorin nödställda och deras kriser ”över en kam”. Man kan således med detta analytiska grepp uppmärksamma diskrepanser mellan å ena sidan den nödställdes egen bild av sig själv och av den kris som drabbat denne och å den andra omvärldens uppfattningar om denna kris, dvs. mellan den drabbades självbild och omvärldens kategoriseringar och stereotypiseringar. För den enskilde kunde det handla om att bli adekvat bemött som nödställd och som individ, medan en reagerande omvärld förknippade den enskilde med en bestämd social kategori representerad av fattighjonet.

Kriser kan således sägas konstituera sin specifika biografi. Samtidigt bygger artikeln på ett *livsbaneperspektiv*. Svensk kyrkobokföring ger oss idag världsunika möjligheter att med källkritiska utgångspunkter rekonstruera enskilda individers *livsbanor*. Här ställs vi dock inför analytiska problem. Sätten att nedteckna individernas livsbanor, vilka mått man tillämpade, vad man således värdesatte och inte värdesatte, och framför allt, vem som nedtecknade allt detta och med vilka syften, måste problematiseras. Vad vi idag kan utläsa ur historiska dokument utgörs av människors – i vårt fall huvudsakligen överhetens, den lokala elitens – reaktioner på händelser, företeelser och människors handlingar. Allt detta kan antingen ha nedtecknats för att bekräfta en positiv bild som en part ville förmedla, kallt registrerats som en följd av något myndighetsbeslut eller förts fram som något avvikande, negativt och ibland till och med förkastligt, sett med överhetens ögon. Har i enskilda fall någon undersåte fått komma till tals, måste man även då åberopa ett källkritiskt angreppssätt. Av vilka skäl, i vilka sociala sammanhang och av vem nedtecknades detta? Kan man anta att den som för-

de pennan på eget bevåg, genom ett socialt tryck eller som en följd av ”traditionernas ok”[3] underlät att skriva ned uttalanden av någon undersåte som kunde väcka anstöt? Detta är frågeställningar man helst skulle vilja ha svar på. Oftast saknas dock empiriskt underlag för att fastställa sådant.

Artikeln behandlar ett ur socialhistoriskt och socialpolitiskt synpunkt viktigt skede i svensk nationell, regional och lokal historia. Under tidsperioden 1800-1880 utvecklades exempelvis fattigvården på lokal nivå från att i vid seklets början främst ha skötts av kyrkans församlingar till att åtminstone formellt bli en alltmer sekulär sockenkommunal angelägenhet. Denna utveckling, som religionssociologen Anders Bäckström ser som ett uttryck för social och ekonomisk förändring bort från ”enhetssamhällets tid” då den självägande bondens dominans var betydande, gällde för övrigt även andra områden (Bäckström 1999:15ff). Den ägde rum i en tid kännetecknad av industrialisering, geografisk och social mobilitet samt proletarisering och sekularisering på ett mentalt, individuellt och kulturellt plan, processer som samtliga borde vara av stor relevans att belysa sociologiskt. På dessa plan kan man anknyta till två klassiska sociologiska bidrag som berör övergången från det traditionsbundna bondesamhället till ett samhälle präglat av modernitet. Detta var för övrigt en övergång som för Sveriges vidkommande, åtminstone i ekonomiska avseenden, dessutom kom att ske tämligen snabbt. Till följd av de sociala förändringar och den därmed uppkomna mentalitet med nya handlingsdispositioner, som inträdet in i en ny tidsepok (den moderna) gav upphov till, finns anledning att anknyta dels till den engelske rättsfilosofen Henry Maines begreppspar *status* och *kontrakt* (Schur 1968:32–33), dels till den tyske sociologen Ferdinand Tönnies närliggande begreppspar *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* (Tönnies 2001). Dessa begreppspar får aktualitet eftersom relationer mellan individer, enligt Maine och Tönnies, efterhand i allt mindre utsträckning skulle komma att vila på *status* och *Gemeinschaft* och i allt större grad regleras av ”konventioner och kontrakt” (Jfr. Isenberg 2001:53).

Den fattige och nödställde

En kvalitativ studie av detta slag är ju begränsad när det gäller att dra generella slutsatser om presenterade fall. Oavsett detta är det bestående intrycket här likväl som i andra jämförbara studier att det oftast var de redan initialt mindre bemedlade som i första hand kom ifråga för fattigvård. Det rörde sig om båtsmans- eller soldat-, hantverkar- och inhysesänkor, föräldralösa barn, handikappade samt ensamstående mödrar med ett eller flera barn. Det var med andra ord människor som redan från början befann sig i sämre sociala och materiella omständigheter än andra. Dessutom rörde fattigvården sådana som till följd av ålderskrämpor, sjukdomar, bränder, olyckor, dödsfall och avsaknad av nära anhörig råkade hamna i akuta nödsituationer. De bland dem som i sin fattigdom uppvisade den förnöjsamhet med sin lott och det saktmod som förväntades av den tidens lokala överhet, kunde normalt räkna med att rela-

[3] Begreppet inspirerat av Gustafsson 1987.

tivt lätt få sin situation nödtorftigt åtgärdad och sina önskningar om bistånd tillgodosedda. Andra nödställda, som dristade sig till att uttrycka egna krav eller som agerade självständigt i syfte att med exempelvis tiggeri avhjälpa sin nöd, kunde däremot räkna med att få det relativt sett svårare.

Exempel på den första, saktmodiga varianten utgjorde den sjukliga båtsmansänkan Anna Maria Gensche. Enligt ett sockenstämmoprotokoll från Alnö hade hon ”gjort sig känd för en sedig och anständig vandel, äfven som ådagalägger så mycket som hennes sjuklighet tillåter, prof på flit och arbetssamhet”, att hon till synes utan diskussioner på stämman skulle ”få åtnjuta ett årligt gratial”, det vill säga en sorts pension efter sin avlidne make.[4]

Ett motsatt exempel utgjorde inhysesmannen Michael Wänngren, som, enligt ett motsvarande protokoll från en sockenstämma i Njurunda, visserligen erhållit ett intyg som utvisade att han var ”arbetsoförmögen”, men som trots detta ”gå[r] kring husen för erhållande af föda”. Wänngren tog således, enligt stämman, saken i egna händer och beviljades därför ingen fattighjälp.[5]

Såväl Gensches som Wänngrens självbilder som krisdrabbade kan mycket väl ha sammanfallit med närsamhällets uppfattningar om de bekymmersamma belägenheter de hamnat i. I motsats till båtsmansänkan Gensche sammanföll uppenbarligen inte Wänngrens sätt att själv handskas med sin nöd med föreskriven moral om att visa saktmod och iaktta undergivenhet gentemot överheten.

Den fattige och närsamhället

En företeelse som knyter an till begreppet livsbana är social mobilitet, det vill säga hur individen under sin livsbana rör sig mellan olika samhällsskikt. Man brukar i detta sammanhang tala om uppåt- och nedåtgående social mobilitet av vilka den senare har aktualitet här. Nedåtgående social mobilitet kunde exempelvis innebära att nödställda, vilka fötts i eller som vuxna blivit ingifta i ett bondehemman, kom att hamna bland sockenkommunens fattighjon. Exempel på detta återfinns bland en liten men inte obetydlig andel fall.

Intressant är nämligen att just den kategori som uppvisar en nedåtgående social mobilitet tycks avvika i ett bestämt avseende. Bland individer, som representerar livsbanor där man tidigare i livet befunnit sig bland de besuttna, återfinner man nödställda som i de sockenkommunala stämmorna uttryckte invändningar mot den behandling och de bemötanden de utsattes för. Invändningarna riktades då antingen mot allmogens sätt att förhålla sig till dem som fattiga och nödställda eller mot de beslut som sockenmännen på stämmorna riktade mot dem. Bland dem förekommer således inte den förnöjsamhet med sin lott, som de av lutheransk ortodoxi präglade företrädarna för den lokala fattigvården förväntade sig av den fattige. Detta kommer främst till uttryck i fall som rör sockengång, det vill säga en åtgärd som innebar att den nödställde

[4] Alnö sockenstämmoprotokoll 1823-10-19, §1.
[5] Njurunda sockenstämmoprotokoll 1851-06-05, § 3.

gick från gård till gård för att få sina mest trängande behov nödtorftigt åtgärdade.[6] Denna åtgärdsform måste betraktas som den socialt mest långtgående som den nödställde kunde utsättas för under 1800-talet. Beredning och beslut om denna åtgärd blottlade intrikata sociala sammanhang som rör relationerna mellan rik och fattig och mellan olika kategorier bland allmogen som helhet.

Den fattige framförde inte bara sina egna invändningar mot föreslagna åtgärder eller mot allmogens behandling. Denne fick dessutom i stor utsträckning gehör för sin uppfattning på så sätt att stämmorna inte alltid genomdrev beslut man förordat. Detta gällde bondeänkan Greta Danielsdotter från Sköns sockenkommun, som efter makens död 1808 hamnade på obestånd tillsammans med en sjuklig dotter. För att undgå att bli föremål för sockengång uttryckte hon en önskan om att hon och dottern skulle ”få (en) stuga /…/ uppförd”. Den önskade stugan uppfördes fyra år senare.[7] Hon framställde önskemål och uttryckte på detta sätt att hon inte ville finna sig i sockenstämmans beslut om sockengång.

Detta gällde några sekler senare även änkan Märtha Brita Birstedt, född i ett bondehemman men gift och änka efter en båtsman. När Sköns sockenstämma beslutade om att hon 1839 vid 60 års ålder såsom ”sjuklig och i behov av understöd” skulle vara tvungen att genomföra sockengång, skulle hon, enligt stämmoprotokollet, ha ”låtit orda om olämpligheten af s.k. Socknegång och att den heldre borde afskaffas, än befrämjas /…/”. Någon sockengång blev inte heller av för hennes del utan hon fick det fattigunderstöd hon önskade.[8]

Ännu ett exempel på förmåga att hävda sin egen rätt gäller några decennier ytterligare torparhustrun Sigrid Larsdotter Frölander från Alnön, född där i ett bondehemman. Hon hade en tid levt åtskild från sin make Olof Gissler. Både hon och maken blev i mitten av 1860 sjukliga och ansågs därför båda vara i behov av understöd. Alnö sockenstämma föreslog att de skulle inackorderas hos samma husbonde, vilket Sigrid vägrade att acceptera. Hon ville inte bo med sin make längre utan begärde i stället att få ett fattigunderstöd så att hon kunde sköta sig själv. Sockenstämman vägrade till att börja med att tilldela henne något understöd utan förordade sockengång. Hon lär, som en reaktion på denna för henne negativa hållning från stämmans sida, ha yttrat att ”hon aldrig komme att gå på socknen”. Efterhand gav stämman med sig och hon blev för egen del inackorderad på annat ställe än sin make.[9]

Uppenbarligen baserades motståndet hos denna grupp av nödställda på egna värderingar som skilde sig från omvärldens uppfattningar om dem som ”krisbärare”. De var visserligen nödställda men ville få sina individuella behov tillgodosedda på sätt som, åtminstone tidvis, inte fanns företrädda i de ”krisbiografiska schabloner” som de

---

[6] För denna företeelse tillämpades under 1800-talet olika begrepp, och detta även bland sockenkommuner som geografiskt angränsade till varandra. Förutom sockengång tillämpades bl.a. begreppen gångled och kringgång. Se bl.a. Skoglund 1992.

[7] Sköns sockenstämmoprotokoll 1809-05-22, § 1 & 1812-05-24, § 2.

[8] Sköns sockenstämmoprotokoll 1839-08-25, § 2.

[9] Alnö sockenstämmoprotokoll 1866-04-15, §2, 1866-04-22, §2, 1872-12-28, 2 & 1873-12-29.

lokala myndigheterna tillämpade.

Gränser, identiteter och kognitiva obalanser

I en DN-artikel refererar Stefan Jonsson till den franske filosofen Etienne Balibar, som hävdat: ”[a]tt det finns [sociala] gränser betyder att det finns identiteter”. Med *gräns* avser Jonsson, och Balibar, dess sociala såväl som kulturella och geografiska innebörd (Jonsson 2004). Med *identitet* avses här dels drag eller egenskaper som skiljer en individ från andra men framför allt de drag eller egenskaper som andra tillskriver individen ifråga (Jfr. Giddens 2003:556).

Ett fall som kan kopplas till begreppen *gränser* och *identitet* rör bondesonen Olof Johansson, född 1802 i Överkorsta, Sköns socken. Hans far var då bonde fram till dess han elva år senare övertog ett torp. Varför detta byte gjordes, ett byte som ju innebar en nedåtgående social mobilitet, har inte gått att få svar på. Oavsett detta rycktes fadern hastigt ur tiden genom en olycka då Olof var 12 år gammal. Efter att ha vistats i hemmet tillsammans med modern och några syskon de efterföljande tio åren, tjänade Olof Johansson som dräng hos olika bönder i grannskapet[10] fram till dess han första gången omnämns i fattigvårdssammanhang i maj 1837. Av ett sockenstämmoprotokoll framgår att drängen Olof Johansson hade ”[r]ättighet att gå på Socknen”. Från och med februari 1839 följer en serie ärenden vid stämman med Olof Johansson som huvudperson. Han uppträder nämligen där som part i en serie tvister med några hemmansägare. Till att börja med vägrade två hemmansägare att ta emot Olof Johansson under hans sockengång. Efterhand framkommer i protokollen att han var ”fallandesjuk”, d.v.s. drabbad av epilepsi. I ett motsvarande protokoll från februari 1840 står att läsa att ”/…/ några [bönder] icke allenast alldeles wägrat mottaga honom, utan ock bemött honom med otidigheter och hotelser”.[11] Bönderna ifråga hotades med böter.

Värt att notera är att Olof Johansson på sockenstämman drev sin sak gentemot de avoga bönderna på egen hand, och dessutom tämligen envetet, vilket vid denna tid måste betecknas som ovanligt för ett sockenhjon. Här uppkommer frågor att besvara som dels tar sin utgångspunkt i Olof Johanssons handikapp, dels i hans sociala bakgrund. Kan det faktum att Olof Johansson var epileptiker ha gjort att vissa bönder inte ville befatta sig med honom? Kan handikappet ha fått till följd att de inte enbart nöjde sig med att förvägra honom rätten att träda in i deras hem, utan att de även öppet gav uttryck för sina avståndstaganden gentemot honom? Hot om böter tycktes inte ha påverkat dessa bönders inställning till Olof Johansson. Detta styrker intrycket av att han inte bara sågs som något vanligt, nödställt sockenhjon. Gav hans eget ursprung som bondeson honom en *identitet* och därmed fördelar han själv kunde falla tillbaka på när det gällde att hävda sina rättigheter vid stämman? Var vissa bönders avståndstaganden gentemot Olof Johansson ett sätt för dem att från deras perspektiv

[10] Sköns kyrkoarkiv, dop C:2:75, hfl AI:1:72, AI:2:143, AI:3:61 & AI:3:106, begr C:2:192.
[11] Sköns sockenstämmoprotokoll 1837-05-28(6), 1839-02-24(4) & 1840-02-16(7).

understryka sociala *gränser* för vad som var tillämpligt eller ej? Ansåg de att de sociala gränser som hans bakgrund borde betinga inte överensstämde med dem som kunde förväntas av en handikappad, nödställd person?

En plausibel tolkning skulle kunna vara att bönderna som vände sig emot Olof Johansson inte kunde förlika sig med tanken att han både hade bondebakgrund, hävdade sina egenintressen, och dessutom ett nödställt sockenhjon som låg allmogen till last. Han gick ju som epileptiker inte och bar på något yttre, synligt handikapp och visade inte heller den underdånighet gentemot överheten man kunde förvänta sig av ett sockenhjon. Resonemanget kan ytterligare accentueras med den A-B-X-modell som den amerikanske socialpsykologen Newcomb lanserade i samband med analyser om *interpersonell interaktion*, och speciellt den del av denna modell som behandlar *dissonant imbalans*. Modellen utvecklades i syfte att belysa hur kognitiva obalanser i personers förväntningar, sätt att tänka och interagera tenderade att övergå i att bli balanserade (Jfr. McDavid & Harari 1968:202ff). Å ena sidan var Olov Johanssons sociala bakgrund densamma som hans belackares. Hans bakgrund motsvarade för dem säkerligen vissa bestämda förväntningar som man kunde rikta mot människor i motsvarande sociala ställning, inklusive mot Olof Johansson. Å den andra var hans aktuella sociala situation som epileptiker, fattighjon och därmed som nödställd inte i överensstämmelse med den som belackarna kunde knyta till hans bakgrund som bondeson. De skilda förväntningarna som uppstod gentemot Olof Johansson blev därmed inkonsistenta för de avoga bönderna, de gick inte att kognitivt förena.

Fallet var långt ifrån avslutat i och med sockenstämman i februari 1840.[12] I själva verket ökade efterhand antalet bönder som vägrade motta honom. Sockenmännens förhoppningar om att få ett slut på misshälligheterna gäckades gång efter annan. Beskyllningarna mellan Olof Johansson och några av bönderna, i första hand bonden Olof Sjöberg, fortsatte. Fallet blev alltmer känsligt för sockenmännen. De upplevde sannolikt den auktoritet som sockenstämman som lokal myndighet borde ha som hotad. De avoga bönderna tycktes ju inte ta någon notis om vädjanden och hot om sanktioner som sockenmännen vid upprepade tillfällen tog till. Sockenmännens uppenbara tillkortakommanden kommer för övrigt i öppen dager i ett protokoll från slutet av januari 1843:

> De[n] obehagliga tvist, som på stället föreföll mellan Sjöberg och Olof Johansson hade wäl bordt förtigas och skulle gerna hafwa blifwit förtegad, om den icke warit wanlig äfwen flera gånger förut. Men ehuru Socknestämman ingalunda tillegnar sig någon domsrätt, will det dock synas, som att Sjöberg wore mera felaktig, än Olof Johansson i deras beteenden, heldst den sednare icke allenast wore känd för ganska uppriktig, om ock stundom något häftig, utan ock, på sträng tillsägelse om höflighet och beskedlighet, på andra ställen i församlingen wisat sig sådan, att öfriga wederbörande icke haft eller än hade något att emot honom anmärka.
>
> Olof Johansson påstod neml: att Sjöberg nu sednast för twänne dygn och Olof Jons-

[12] Sköns sockenstämmoprotokoll 1840-04-12(2).

> son för ett dygn nekat honom hans rättighet; att Sjöberg hotat att taga silfwerkulor och skjuta eller slagta honom, samt skicka köttet till hundturken o.m.d. – Sjöberg påstod, att Olof Johansson ljuger och skall bewisa sin satts; kunnandes dock, uppå flerfaldig tillfrågan ej minna eller erinra sig, att Olle hittills på något sätt mot honom felat; dock torde hända att han, såsom orden föllo, kunde draga sig till erinran framdeles.[13]

Den ”obehagliga tvisten” fortsatte att besvära sockenmännen fram till i april 1844, för att slutligen beröras en sista gång i april 1850. Man kan tycka att fallet fick en gåtfull avslutning i och med att Sjöberg, dock till synes motvilligt, erkände att han inte kunde erinra sig att ”Olle” i något avseende gjort något fel mot honom! Här ligger det nära till hands att återknyta till Newcombs modell. Det som talesmannen för belackarna, Sjöberg, gav uttryck för, med det mått av försonlighet han trots allt uppvisade, kan tolkas så att han till slut fann för gott att inse att Olof Johansson, trots sitt ursprung, faktiskt kunde vara nödställd och som sådan i behov av ”samhälleliga omsorger” och att denna attitydförändring till slut bringade Sjöbergs egna förväntningar i balans.

Här finns anledning att reflektera vidare. Man kan exempelvis, mot bakgrund av den oenighet som framkom här som i andra stämmoprotokoll, fråga sig vad detta synliggörande berodde på och betyder. Den som i protokollen uttryckte vad stämma och allmoge ansåg, vanligtvis kyrkoherden, kunde mycket väl, som antyddes i citatet ovan, ha undvikit att i protokollet nämna något om disharmoni och oenighet bland sockenkommunens befolkning. Den som förde pennan hade dessutom fullt stöd för ett sådant agerande i den tanke som återfinns i bl.a. Hustavlan, som går ut på att man som undersåte inte skall ifrågasätta överheten.[14] Var fallen, som det senast refererade, så pass allmänt kända att man av social hänsyn inte kunde mörklägga att olika viljor förekom, och att en sådan mörkläggning helt enkelt sågs som onödig, meningslös eller t.o.m. som något som kunde förvärra ett redan disharmoniskt socialt sammanhang? Eller berodde denna omständighet på en ömsesidig identifikation mellan den nödställde och den besuttne sockenmannen, som kan antas i fallet med Olof Johansson, en hållning som annars återfanns bland de besuttna själva? Några entydiga svar på dessa frågor går givetvis inte att få med tanke på det historiska materialets beskaffenhet. Båda antagandena verkar rimliga. I vilket fall som helst tycks en pragmatism och en kompromissvilja bland lokala beslutsfattare ha bildat grundval för en norm för hur man skulle agera i konfliktsituationer. Sammantaget tycks social ordning snarare än både formalism och förändringsvilja, byggd på reflektion om hur samhället var beskaffat, ha präglat den beslutsordning som tillämpades i dessa sammanhang.

---

[13] Sköns sockenstämmoprotokoll 1843-01-29(6).

[14] Om Hustavlan, se Pleijel 1970. Hustavlan utgör en del av Luthers Lilla Katekes. Se D:r Martin Luthers Lilla Katekes.

Den fattige och försörjningsansvarige

Förväntningar om att, i ortodox luthersk och därmed i Hustavlans anda, sköta sin och sina närmastes försörjning genom strävsamt arbete är ett genomgående tema i många av fattigvårdsfallen. Detta tema uttrycker den sammanhållande norm som besluten i fattigvårdsfrågor på det lokala planet grundade sig på. Man skulle dessutom som ung fostras till detta. Ett exempel på det sistnämnda återfinns i Tuna sockenkommun. Anna Regina Malm, vars föräldrar kommit till Tuna sockenkommun från Finland krigsåret 1808, blev tidigt föräldralös. Hennes gudfader, bonden Per Persson, beslutade att under rådande omständigheter ”henne emottaga och uppfostra”. Enligt stämmoprotokollet uppstod snart problem i förhållandet mellan Anna Regina och gudfadern. Så här står det där:

> Men emedan han (dvs. gudfadern) funnit, att oagtadt all möjelig använd omsorg, att lära henne dels läsa, och dels att deltaga i sådana göromål, som för hennes ålder och krafter kunna vara lämpelige, hon varken med foglighet eller aga kan förmås till någotdera, utan snarare visar sig i alt sitt förhållande vara såsom mindre vetande, så tror han sig icke vara förbunden, att längre ensam draga försorg för ett främmande barn, som visar sig vara så oläragtigt och till alt godt och nyttigt oduglig /…/.[15]

Stämman bevekade gudfadern att i fyra ytterligare år bistå Anna Regina, men sedan hon 1825 konfirmerats frånsade han sig ”all vidare omvårdnad” om henne. Anna Regina saknade därmed laga försvar, dvs. någon husbonde som kunde ta på sig att försörja henne. Sockenstämman beslutade i detta läge om att Anna Regina, som ”hvarken med godo eller ondo kan förmås att göra gagn”, som fattighjon skulle vandra ”gård emellan /…/ för att vänjas till ordning och arbetsamhet”,[16] eller för att uttrycka detta i modernare termer, att bibringa henne arbetsträning, dock i former som ingalunda var moderna. Tilläggas bör att Anna Regina decennierna efter konfirmationen ansågs kunna läsa ”med färdighet”, att döma av samtida husförhörslängder.[17] Anna Regina framstår för eftervärlden i själva verket varken som oläraktig eller oduglig utan snarare som begåvad, men att de omständigheter hennes livsbana beskrev och den omvärld som inte förstod henne kom att skada henne socialt och personlighetsmässigt. Detta och liknande beslut grundade sig på en krass inställning till arbetets roll för den enskilde. Denna inställning vilade på föreställningen om att arbetet inte skulle tjäna egna syften, utan att arbetet var att betrakta som ett kall för det allmännas bästa, i första hand för de närmast anhörigas och i andra för sockenkommunens. I själva verket rådde arbetsplikt. Det är frapperande hur väl 1800-talets socialpolitik i dessa avseenden överensstämmer med den protestantiske reformatorn Martin Luthers tänkande med avseende på synen på arbetets betydelse, hur försörjningsansvaret skul-

---

[15] Tuna sockenstämmoprotokoll 1821-11-11, §2.
[16] Ibid 1825-08-14, §2.
[17] Alnö husförhörslängder AI:10:240, AI:11:244 & AI:12:258.

le fördelas och hur undersåten skulle förhålla sig till överheten.[18] Även om arbetslinjen idag upplevs brinnande aktuell, fanns i själva verket sådana tankegångar omsatta i praktiken långt tillbaka i tiden i detta land, och innan de av centralstaten iscensatta nödhjälpsprogrammen under nödåren 1867–1868.[19]

Avsteg från att ta sitt försörjningsansvar förekom i enskilda fall, trots de starka normativa förväntningar som uttrycktes, exempelvis i stämmoprotokollen, om att visa barmhärtighet och ta solidariskt ansvar för sina närmaste och deras försörjning. Detta gällde torparen Isak Hansson som år 1830, vid 59 års ålder, befanns vara ”gammal, mindre vetande” och därför nödställd. Vid en sockenstämma i Alnö fastslogs att han ”[i]cke såsom egentligt nådehjon, utan såsom Christelig Samhälls Broder hos var och en, tre Dygn i sänder, wistas och underhållas”.[20] Bakom denna formulering kan man mer än skönja en vädjan från kyrkoherde och sockenmän till allmogen om att visa barmhärtighet med en medmänniska. I vissa fall sökte, trots sådana vädjanden, en yngre generation undgå att ta sitt ansvar för sina äldre, även om den åldrige, orkeslöse och sjuklige befann sig i ett materiellt nödläge och beroende av akut bistånd av andra. Exemplen på detta är inte svåra att finna i fattigvårdens protokoll. Ett belysande sådant gäller skomakaränkan Anna Maria Loo från Sundsvall, som vid 74 års ålder ansökte hos sockenstämman om att få tas in på stadens fattighus. Bakom denna ansökan uppdagades att denna åldriga änka blivit avhyst från sonens och sonhustruns hem. Trots vädjanden om att sonen, låssmeden och fiskaren Henrik Loo, skulle visa sin ”barnapligt” mot sin moder, fortfor han att vägra modern tillträde till sitt hem. En lång och uppslitande process följde, där såväl rådhusrätt, länets dåtida högsta myndighet, befallningshavande, som kammarrätt anlitades. Sonen fortsatte dock halsstarrigt att neka modern tillträde till sitt hem. Efter nära två år fällde kammarrätten ett utslag som till slut tvingade sonen att öppna hemmet för modern.[21]

En intressekonflikt uppstod således på stämmorna om vem som i praktiken skulle ta sitt försörjningsansvar. En parts försörjningsansvar innebar att en annan part inte behövde ta på sig det. I exemplet ovan gällde frågan om fattigvården eller en tredskande son skulle ta på sig detta ansvar. Här ställdes de sockenkommunala stämmorna inför uppgiften att se till att exempelvis de äldre försörjdes. Samtidigt måste stämmorna ta hänsyn till att fattigkassan inte ansträngdes så att framtida bistånd med fattigbidrag äventyrades.

Det övergripande ansvaret för den lokala fattigvården kom under 1800-talets första del efterhand att övertas av de sockenkommunala stämmorna. Stämmorna kunde dock i sin tur, om nära anhöriga fanns till hands, med hänvisning till gällande förordningar tvinga yngre, nära anhöriga att bidra till de äldres försörjning. Av ett antal

---

[18] För analyser av protestantisk arbetsetik byggd på Martin Luthers skrifter, se Grenholm 1993 & Kjellberg 1994.

[19] Olofsson 1996:9 & 124. Om nödåren 1867–1868 i ett norrlandsperspektiv, se Nelson 1988.

[20] Alnö sockenstämmoprotokoll 1831-03-13, §4.

[21] Sundsvalls sockenstämmoprotokoll 1838-05-28, § 12, 1838-12-02, § 2, 1839-06-30, § 1, 1840-02-16, § 1, 1840-08-30, § 1 & 1841-03-14, § 3.

fattigvårdsfall framgår att stämmorna dock huvudsakligen utnyttjade förordningarna som hot snarare än att lagföra personer för att tvinga fram beslut om försörjningsansvar. Att utnyttja kammarrätten, som fallet var ovan, utgjorde således i själva verket undantagen. Den redan omtalade kompromissviljan bland sockenmännen och en strävan att upprätthålla social ordning tycks även här ha spelat in för hur besluten fattades i stämmorna.

Den fattige och institutionella ramar

Frågor kring försörjningsansvar för äldre aktualiserar frågan om vilken ställning familjen hade i 1800-talets Sverige. Givet är att kyrkan i teorin såg familjen, och i praktiken hushållet, som en social och kulturell hörnsten i samhället.[22] Forskning om familjebildning förr har visat att flergenerationsfamiljen inte var en så vanlig social enhet som man tidigare föreställt sig (Odén 1983b:128f). Detta förhållande gäller således även i det vi vanligen förknippar med ”det gamla svenska bondesamhället” (Oden 1983a:33). Social förändring i form av industrialisering och geografisk mobilitet, som i Sundsvallsregionen bland annat gav upphov till en omfattande inflyttning genom arbetarvandringarna av enskilda individer och familjer i fertil ålder utan initial social förankring (Norberg 1980:9–12), förstärkte kärnfamiljen som den normala familjeenheten i den aktuella regionen, samtidigt som familjebildningens roll var viktigare för bönder än för de obesuttna (Kälvemark 1983:21–23).

Att man bosatte sig i ett sågverkssamhälle innebar inte att man kunde räkna med kontinuerliga utkomstmöjligheter just där. Ett antal exempel finns återgivna i stämmoprotokollen där män, för att finna utkomstmöjligheter på annat håll eller av andra skäl, t.o.m. lämnade sina familjer ”vind för våg” utan att ha försäkrat sig om att de övriga familjemedlemmarna klarade sig materiellt. Detta gällde exempelvis skräddaren Gert Eriksson Klyfvert, vars hustru och en allt större barnaskara upprepade gånger mottog fattigunderstöd, medan Klyfvert själv förde ” /…/ ett supigt och lättjefullt lefverne” i och kring 1870-talets Sundsvall.[23] Klyfvert var långt ifrån ett undantag i dessa avseenden. Ett stort antal fattigvårdsfall av detta slag finns registrerade i stämmoprotokollen för denna period. Hur omfattande detta problem var går däremot inte att fastställa enbart med ledning av dessa protokoll. Protokollen från 1860- och 1870-talen framställer dock detta som ett stort sockenkommunalt problem. Den upptrappning av åtgärder som vidtogs framför allt i Sundsvall kan dels ses som en följd av den nya fattigvårdsförordning som tillkom 1871, men kan givetvis till en del även betraktas som reaktioner på tilltagande problem som ”försumliga familjeförsörjare” förorsakade sina närmaste och sockenkommunernas fattigvård.

Kan man tala om att olika skikt bland allmogen i någon mening formerade sig som sociala klasser i sociologisk mening? Kan man med andra ord finna sociala grup-

[22] Jfr exempelvis Höjer 1965:163 & Odén 1983b om familj och hushåll förr.
[23] Se hela 17 noteringar i Sundsvalls Fattigvårdsstyrelses protokoll med start 1872-05-07, § 49, och med avslut 1880-08-03, § 55, i och med att Klyfvert med familj avreste från staden.

peringar som agerade som kollektiv utifrån bestämda, gemensamma klassintressen? Innan denna fråga belyses bör man ha i åtanke att den under 1800-talet genomförda fattigvården i hög grad tillvaratog de intressen som bönderna representerade (Aronsson 1992 a a:342–343 & Bäckström a a:17f). Skulle bönderna agera utifrån sina klassintressen gentemot andra grupperingar, gällde det för dem att förvalta de fördelar som förordningar och praxis inom fattigvården tilldelat dem. Finner man, mot bakgrund av detta, att andra grupperingar i någon mening agerar som kollektiv i fattigvårdssammanhang i syfte att tillvarata sina intressen? Finns således tecken i de sockenkommunala protokollen på att de obesuttna formerade sig som klasser gentemot en lokal överhet? Sundsvallsstrejken fick exempelvis inga avtryck i de sockenkommunala stämmoprotokollen. Inte heller i övrigt förekom kollektiva yttringar vid sidan av dem, som bönderna själva som sockenmän, tilldelade de obesuttna. Det kunde gälla när hantverkare och andra obesuttna fick uppdraget av stämman att bland sina egna organisera insamlingar av medel för någon nödställd som en följd av uppkommen brandskada. Så skedde exempelvis som en följd av att ett torp som beboddes av torparänkan Sigrid Johansdotter i Tuna sockenkommun brunnit ned till grunden 1839. När Tuna sockenstämma fann att torpare i sockenkommunen generellt saknade brandstod, fick en nämndeman stämmans uppdrag att bistå torparna i sockenkommunen med att själva starta en brandstodsförening genom att formulera föreningens stadgar.[24] Vid denna tid befann sig således de sociala mellanhavandena om materiella ting fortfarande på, vad Maine och Tönnies i förening skulle kunna kalla, en statusmässig grund med *Gemeinschaft*-förtecken. Den sociala kategori man tillhörde bestämde i allra högsta grad vilka verktyg man hade till sitt förfogande när det gällde att åtgärda materiella villkor. De besuttna förde kommandot och några kollektiva aktioner bland obesuttna som byggde på gemensamma klassintressen förekom åtminstone inte i de fattigvårdssammanhang som studerats här.

Man hävdar ibland att det svenska 1800-talssamhället främst präglades av kontinuitet (Engberg 2005:332). Många verksamheter hade medeltida anor och hade sedan gammalt skötts inom ramen för en sockenkommunal gemenskap och kom dessutom att omfatta alla sociala kategorier av människor. En modern era stod emellertid för dörren och en lokalt förankrad verksamhet kom efterhand att ifrågasättas, nämligen brandstoden. Brandstoden var en inrättning som innebar att de skattepliktiga i en sockenkommun efter förmåga överlämnade en begränsad summa pengar att förvaltas av en av sockenkommunen utsedd person i syfte att kunna utnyttjas om någon i framtiden drabbades av brandskada. De som kom att ifrågasätta dessa brandstoder tillhörde den sociala kategori som hade materiellt minst att tjäna på att en sådan sockenkommunal gemenskap bibehölls, de självägande bönderna. Brandstoden genomgick således genomgripande förändringar i en ”modern” riktning vid 1800-talets mitt.[25]

Att drabbas av brand var en risk som, med tanke på att flertalet hus i denna del av

[24] Tuna sockenstämmoprotokoll 1839-10-27, § 2.
[25] Se *Västernorrlands Läns Brandstodsförening 1844-1944* 1944 & *Städernas Allmänna Brandstodsbolag 1828-1928* 1928 med beskrivningar av denna företeelse.

landet var byggda i trä, alla måste räkna med oavsett social hemvist. En brand kunde ge upphov till materiella skador med ekonomiska konsekvenser för lång tid framåt. Så blev fallet för före detta båtsmannen August Fredrik Waller Hagerblom från Valknytt, Sköns sockenkommun, som i början av juni 1839 anmälde till sockenstämman att hans torp brunnit ned till grunden. Av efterföljande sockenstämmoprotokoll framgår att han och hans familj efter denna olycka levde i yttersta armod, och hans efterlevande även något år efter båtsmannen Wallers död 1842.[26]

Ytterligare ett fall skall anföras, denna gång hämtat från Skellefteå sockenkommun. Enligt ett sockenstämmoprotokoll från mars 1845 blev sockenfärgare August Reinhold Reinius ”för 3dje gången /…/ blottställd för eldsvåda och derigenom förlorat mycket”, bland annat ett torkhus. ”Åtskillige socknemän” framhöll därför vid stämman att man ”af ädelmod och medlidsamhet ville lemna något frivilligt understöd till denne färgare”. Sockenmännen hänvisade dessutom till att Reinius hade en stor familj att försörja. Om Reinius kan nämnas att han hade inflyttat till sockenkommunen tjugotalet år innan och att han med hustrun Anna Lisa Brandt hade nio barn vid olyckstillfället i åldrarna 1–16 år. Sockenmännens hänvisning till Reinius’ stora familj var således ingen överdrift. De anförde dessutom att de, eftersom Reinius ”vore af dem känd för arbetsamhet och ordentlighet samt dessutom betungad af stort hushåll”, var villiga att som gåva lämna 100 riksdaler banko för att bygga upp en ny torkstuga efter den nedbrunna.[27] Tre år efter den olycksaliga eldsvådan flyttade dock Reinius med sin stora familj till Nordmaling.[28] Skälet till denna utflyttning kan ha varit att Reinius fann att den gåva han ”av ädelmod och medlidande” mottog var otillräcklig. Antagligen täckte den endast till en del de förluster som branden förorsakat honom, och hans stora hushåll gjorde det svårt att i fortsättningen, med de knappa resurser han förfogade över, kunna försörja sin familj i Skellefteåregionen med sitt hantverk.

De brandstoder som Waller och Reinius tog del av, dåtidens brandförsäkring, innebar att var och en som drabbades åtminstone fick viss lindring i de materiella bekymren efter en eldsvåda. De var därigenom under 1800-talets första hälft en sockenkommunal angelägenhet som berörde hela allmogen. Den moderna brandförsäkringen innebar emellertid att den som kunde räkna med hjälp blev liktydig med den som hade råd att försäkra sig. *Egenansvar* blev den nya ledstjärnan i detta sammanhang (Ewald 1995). Den som inte hade råd att försäkra sina egendomar men drabbades av eldsvåda, kunde, i det nödläge som då uppstod, endast räkna med nödtorftig hjälp ut ur det uppkomna armodet via sockenkommunens fattigvård. Tidigare sockenkommunala gemenskaper bröts därmed upp i detta viktiga avseende. Regleringar av brandskador försvann från de sockenkommunala stämmornas bord. Parter, som tidigare kunde räkna med sockenkommunalt bistånd i en akut nödsituation, möttes

[26] Se bl.a. Sköns sockenstämmoprotokoll 1839-06-12, § 7, 1842-10-09, § 2 & 1847-04-25, § 2.
[27] Skellefteå sockenstämmoprotokoll 1845-03-24(2)).
[28] Skellefteå kyrkoarkiv, hfl AI:6C:51, AI:9J:226 & flytt 402:27.

hädanefter som fattigvårdstagare och biståndsgivare i sockenstämmorna. Sociala relationer med materiella implikationer, som tidigare vilade på statusmässig grund, kom för den med ekonomiska resurser efterhand att, i enlighet med Maine, utvecklas till kontraktsbundna avtal mellan två parter, den enskilde och dennes försäkringsbolag.

Avslutning

En fråga som genomsyrar denna artikel rör vad det *betydde* att vara fattig förr. För att göra jämförelser mellan dåtidens sätt att se på fattigdom med hur man idag uppfattar fattigdom, bör man, utöver rent materiella villkor, kunna sätta sig in i hur både de som klassades som fattiga och de som inte blev klassade på detta sätt faktiskt värderade att vara fattig. Var man exempelvis på 1800-talet marginaliserad i fysisk och social mening, och kände man därmed utanförskap i förhållande till det omgivande samhället? Hur pass beroende kände man sig av andras ynnest, och hur kontrollerad uppfattade man sig vara? Om man utgår ifrån enskilda fall kan man inte besvara sådana frågor entydigt. De flesta uppträdde sannolikt på sätt som förväntades av människor i nöd och yttersta fattigdom. Dessa gav heller inga avtryck i de fattigvårdsprotokoll som diskuterats i denna artikel. Ett begränsat antal andra tycks inte ha uppvisat, och inte heller känt, den förnöjsamhet med sin lott, den underdånighet inför överheten och det saktmod man skulle kunna förvänta sig mot bakgrund av den mentalitet byggd på lutheransk ortodoxi som var förhärskande under 1800-talet och som dåtidens socialpolitik i så hög grad vilade på. De sociala reaktioner som deras uppfattningar om ”sina” krisbiografier framkallat har tolkats på detta sätt i artikeln. Med hjälp av dessa avvikande fattigvårdsfall har sociala villkor och omständigheter kunnat blottläggas, som utan dem med all sannolikhet förblivit dolda för en nutida forskare.

För att accentuera sådant som varit speciellt framträdande bland fallen redovisade i denna artikel skall avslutningsvis tre övergripande teman diskuteras, som vart och ett har längre bäring än till en enda tidsperiod.

Arbetslinjen, med krav på att den arbetsföre skall förtjäna sitt levebröd genom eget arbete och undvika att bli bidragsberoende, motsvarar en tanke som återfinns både under 1800-talet och i sentida samhällsdebatt.[29] I själva verket kom tanken om att man med sitt arbete skall ansvara för sitt och sina närmaste anhörigas livsvillkor generellt att, som redovisade fall illustrerat, genomsyra 1800-talets fattigvård. Idag ställs alltmer långtgående krav bland politiker och myndighetspersoner på att den arbetslöse själv skall uppvisa aktivitet med syftet att komma in på den öppna arbetsmarknaden. Den s.k. Skärholmsmodellen[30] var under 1990-talet ett tidigt exempel på ett sådant inslag. Den 2006 tillsatta alliansregeringen har i sin programförklaring och i

[29] Söker man webbplatser i sökmotorn GOOGLE, Sverige, utifrån sökordet *arbetslinjen* uppkommer c:a 113.000 webbplatser (2007-09-03). För översikter av 1990-talets omfattande arbetslinjedebatt, se SOU 1996:34, Björklund et.al. 1998 & Junestav 2004:180–230, 236–237.

[30] www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=1298&a=375254&previousRenderType=1 – 84k. Dagens Nyheter. 2005-02-05.

diverse statsrådsuttalanden med emfas hävdat arbetslinjen som en grundbult för sin verksamhet. Olika tider uttrycker visserligen dessa förväntningar på lite olika sätt. Utgångspunkterna, det vill säga att man har ett försörjningsansvar för egen del och för närmast anhöriga, är dock i stort sett desamma.

Man kan, för att övergå till nästa tema, lite polemiskt fråga sig om man i dagens samhälle finner något som liknar 1800-talets sockengång. Om man tar hänsyn till de bisarra uttryck som denna företeelse fick under detta sekel, där handikappade och gamla, kanske senildementa, förväntades underkasta sig denna åtgärdsform genom att vandra runt i sockenkommunen, skulle man otvetydigt svara nej på denna fråga. Ett förhållande som idag trots allt har vissa beröringspunkter med dåtidens sockengång finner man bland annat inom äldrevården. Närmare bestämt gäller detta den brist på övergripande ansvar för äldreomsorg som uppkommit till följd av att olika myndigheter är inkopplade i denna omsorgsverksamhet på olika sätt, i olika sammanhang och sannolikt även med olika föresatser. Detta hänger i sin tur samman med att resurser som står till förfogande när det gäller att ta hand om de äldre varken motsvarar behov som finns eller frikostiga föresatser uttryckta i gällande socialtjänstlag.[31] En åldring, som råkar hamna ”mellan stolarna”, vare sig det rör sig om kommunernas hemtjänst, någon form av äldreboende, primärvård eller landstingsstyrd vård, och som dessutom inte kan förlita sig på nära anhörigs bistånd, kan idag fara riktigt illa. Massmedialt uppmärksammade exempel, av vilka det från och med april 2005 diskuterade fallet med den 98-årige Gustaf Holmström i Malmö[32] är ett, ger viss grogrund för denna jämförelse.

Att ha ett *egenansvar* har förfäktats i senare decenniers samhällsdebatt. Denna princip är, till skillnad från ovan nämnda företeelser, långt ifrån lika traditionstyngd. Den uppkom snarare till följd av sociala förändringar som på individnivå gav upphov till nya handlingsdispositioner. Det övergripande, sockenkommunalt gemensamma, ansvaret genom brandstoderna baserades på *status* som medborgare, och inordnad i ett sockenkommunalt *Gemeinschaft*. Det fanns, som nämnts, tillhands fram till 1800-talets mitt när någon exempelvis drabbades av eldsvåda. Denna form av kollektivt ansvar kom ju därefter, i linje med ett mer modernt försäkringstänkande, att förbytas mot ett egenansvar knutet till det belopp man i egenskap av enskild aktör ansåg sig kunna avvara. Nu präglades samhällsrelationer av individuellt utformade *kontrakt* mellan försäkringsbolag och enskilda aktörer motsvarande den ”moderna” formen av brandförsäkring och i en mental kontext alltmer kännetecknad av *Gesellschaft*. Att hävda egenansvar som något eftersträvansvärt har ibland även setts som en underförstådd kritik av den generella välfärdspolitik som i de flesta politiska kretsar för Sveriges del sågs som en grundbult för bedriven socialpolitik fram till för några decennier sedan (Vahlne Westerhäll 2004:635–647).

I och med att de sockenkommunalt relaterade brandstoderna omvandlades till

---

[31] Jfr. de inledande paragraferna i senaste socialtjänstlagen. SFS 2001:453.

[32] svt.se/svt/jsp/Crosslink.jsp?d=2467&a=375475. Sveriges Radio & Television. 2005-06-30.

länsvisa brandförsäkringsbolag ser vi således embryot till en ny era, framväxten av socialförsäkringar. Därmed kom välfärdsinstitutionerna att anpassas till, vad Ewald benämner, en ”försäkringens rationalitet” och, vad han betecknar som, ”*socialpolitikens* födelse”:

> [H]ädanefter blir rätten ”social”, lagstiftningen ”social”, politiken ”social”; ”samhället” blir sin egen princip och sitt eget syfte, sin egen orsak och sin egen konsekvens, och människan finner inte längre sin frälsning eller identitet förutom då hon erkänner sig som en social varelse, en varelse som görs och tillintetgörs, förfrämligas, begränsas, förtrycks och räddas av ”samhället” (Ewald 1995 a a:99).

För svenskt vidkommande anses denna socialpolitiska era inledd med en riksdagsmotion, som liberalen Sven Adolf Hedins lade fram inför 1884 års riksdag. Inspirerad av de arbetarförsäkringar som åren innan hade lanserats i Tyskland av Otto Bismarck, innehöll Hedins motion förslag om försäkringar täckande arbetares yrkesskydd och ålderdom (Englund 1976:26–43 & Edebalk et.al. 1998:50). Skall man peka på ett år då dessa tankar realiserades i form av en statligt organiserad försörjningsverksamhet i och med att de sociala försäkringarna etableras i landet, får man åtminstone förflytta sig till år 1901 (Berge 1995:10). Men detta är, som det brukar heta, en annan historia, det vill säga en historia som går bortom den tidsram och de teman som denna artikel handlat om.

Käll- och litteraturförteckning

I. Otryckta källor

Varbergs landsarkiv
Vårdsbergs socken och landskommun
Sockenstämmoprotokoll 1800–1862.

Skellefteå kommuns arkiv
Skellefteå socken och landskommun
Kommunalstämmoprotokoll 1868–1880.
Kommunalnämndsprotokoll 1875–1880.

Byske landskommun
Kommunalstämmoprotokoll 1875–1880.
Kommunalnämnd. Fattigliggare 1875–1880.

Sundsvalls kommuns arkiv
Alnö Landskommun
Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.
Fattigvårdsstyrelseprotokoll 1872–1880.

Njurunda landskommun
Kommunalnämndsprotokoll 1863–1880.

Sköns landskommun
Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.
Kommunalnämndsprotokoll 1863–1880.

Sundsvalls stad
Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1866–1880.
Fattigvårdsstyrelsen. Kassabok 1863–1871.

Tuna landskommun
Fattigvårdsstyrelseprotokoll 1847–1880.
Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.

Timrå kommuns arkiv
Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.
Kommunalstämmoprotokoll. Extra stämmor. 1863–1871.
Debiterings- och uppbördslängd 1876–1880.

Demografiska databasen, Umeå Universitet
Ej publicerade excerperingar:
Skellefteå landsförsamling. Sockenstämmoprotokoll 1830–1834, 1839–1849, 1855–1868. Renskrift av Daniel Stenlund, Excerperingscentralen i Jörn. 1980.

Datoriserad kyrkobokföring och källbeskrivningar:
Avser bl.a. sökningar utifrån INDIKO i följande församlingar: Alnö, Attmar, Byske, Hässjö, Indal, Ljustorp, Njurunda, Selånger, Skellefteå, Skön, Sundsvall, Sättna, Timrå, Tuna.

Forskningsarkivet, Umeå universitet
Avser arkivhandlingar konverterade till microfiche:

Militära arkiv:
Västernorrland. Generalmönstringsrullor 1825–1841.

Fängelsearkiv:
Fånglistor för Västernorrlands län 1870–1880.

Sockenarkiv:
Alnö sockenstämmoprotokoll 1804–1862.
Njurunda sockenstämmoprotokoll 1825–1862.
Skellefteå sockenstämmoprotokoll 1834–1838 & 1850–1854.

Sköns sockenstämmoprotokoll 1804–1862.
Sundsvalls stads sockenstämmoprotokoll 1804–1862.
Timrå sockenstämmoprotokoll 1804–1862.
Tuna sockenstämmoprotokoll 1804–1862.

Kyrkoarkiv:
Avser husförhörs- dop-, vigsel-, flyttnings- och begravningslängder samt komminionlängder spridda år i följande församlingar: Alnö, Attmar, Byske, Hässjö, Indal, Ljustorp, Njurunda, Selånger, Skellefteå, Skön, Sundsvall, Sättna, Timrå, Tuna.

II. Tryckta källor

Statens Offentliga Utredningar (SOU).
SOU 1996:34. Aktiv arbetsmarknadspolitik. Stockholm.
Svensk Författningssamling (SFS).
SFS 2001:453.

III. Bearbetningar

Andersson, K-G. (1996) ”Folkbokföringen – historia och reform”, s. 11–69 i *Arv och anor. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1996*. Stockholm: Riksarkivet.

Aronsson, P. (1992) *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*. Lund: Bibliotheca Historica Lundensis 72.

Berge, A. (1995) *Medborgarrätt och egenansvar. De sociala försäkringarna i Sverige 1901–1935*. Lund: Arkiv förlag.

Björklund, A., Edebalk, P-G., Ohlsson, R. & Söderström, L. (1998) *Välfärdspolitik i kristid – håller arbetslinjen?* Stockholm: SNS Förlag.

Bäckström, A. (1999) *När tros- och värderingsbilder förändras. En analys av nattvards- och husförhörssedens utveckling i Sundsvallsregionen 1805–1890*. Stockholm: Verbum.

D:r Martin Luthers Lilla Katekes med kort utveckling. (1936) Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.

Drugge, U. (1997) Historiska källor av sociologiskt intresse – några exempel, s. 72–96 i Drugge, U. & Johansson, M. (red) *Historisk sociologi*. Lund: Studentlitteratur.

Edebalk, P. G., Ståhlberg, A-C. & Wadensjö, E. (1998) *Socialförsäkringarna*. Stockholm: SNS Förlag.

Engberg, E. (2005) *I fattiga omständigheter. Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet*. Umeå: Reports 25, Demographic Data Base, Umeå University.

Englund, K. (1976) *Arbetsförsäkringsfrågan i svensk politik 1884–1901*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Ewald, F. (1995) ”Försäkring och risk”, s. 92–102 i Hultqvist, K. & Petersson, K. (red) *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik*. Stockholm: HLS Förlag.

Giddens, A. (2003) *Sociologi*. Lund: Studentlitteratur.

Grenholm, C-H. (1993) *Protestant Work Ethics. A Study of Work Ethical Theories in Contemporary Protestant Theology*. Uppsala: Förenade Ord.

Gustafsson, R. Å. (1987) *Traditionernas ok. Den svenska hälso- och sjukvårdens organisering i historie-sociologiskt perspektiv*. Stockholm: Esselte Studium.

Halleröd, B. (1999) *Fattigdom i Sverige*. Stockholm: Rapport från arbetsgruppen för ekonomisk trygghet till Nationella folkhälsokommittén.

Höjer, K. J. (1965) *Den svenska socialpolitiken. En översikt*. Stockholm: Norstedts.

Isenberg, B. (2001) *Överflöd och ofullbordan. Esså om det moderna*. Lund: Coyote Förlag.

Jonsson, S. (2004) Allt fler fastnar på Europas gärdsgårdar. *Dagens Nyheter*, 2004-05-12.

Junestav, M. (2004) *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Kjellberg, S. (1994) *Finländsk arbetsetik och Luthers kallelselära. En jämförande analys av finländska arbetsetiska teorier från 1980-talet och Martin Luthers kallelselära*. Åbo: Åbo Akademis Förlag.

Kälvemark (Ohlander), A-S. (1983) ”Kommer familjen att överleva? Historiska aspekter på äktenskap och familj i det svenska samhället”, s. 13–29 i Norman, H. (red) *Den utsatta familjen. Liv, arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste tvåhundra åren*. Stockholm: LTs förlag.

Lister, R. (2004) *Poverty*. Cambridge: Polity.

McDavid, J. W. & Harari, H. (1968) *Social Psychology. Individuals, Groups, Societies*. New York: Harper & Row.

Nelson, M. C. (1988) *Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Norberg, A. (1980) *Sågarnas ö. Alnö och industrialiseringen 1860–1910*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Odén, B. (1983a) ”Demografi. En introduktion”, s. 27–39 i Odén, B., Svanborg, A. & Tornstam, L. (red) *Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden. Del 2: Probleminventeringar*. Stockholm: LiberFörlag.

Odén, B. (1983b) ”Åldrandet, familjen och de sociala relationerna. En introduktion”, s. 125–136 i Odén, B., Svanborg, A. & Tornstam, L. (red), *Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden. Del 2: Probleminventeringar*. Stockholm: LiberFörlag.

Olofsson, J. (1996) *Arbetslöshetsfrågan I historisk belysning. En diskussion om arbetslöshet och social politik i Sverige 1830–1920*. Lund: Lund University Press.

Pleijel, H. (1970) *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum.

Schur, E. M. (1968) *Law and Society. A Sociological View*. New York: Random House.

Skoglund, A. M. (1992) *Fattigvården på den svenska landsbygden år 1829*. Stockholm: Rapport i Socialt arbete nr 58. Stockholms universitet – Socialhögskolan.

Städernas Allmänna Brandstodsbolag 1828–1928. Minnesskrift. (1928) Stockholm: Styrelsen för Städernas Allmänna Brandstodsbolag.

Tiscornia, A. (1992) *Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.

Tönnies, F. (2001) *Community and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Vahlne Westerhäll, L. (2004) *Den starka statens fall? En rättsvetenskaplig studie av svensk social trygghet 1950–2000*. Stockholm: Norstedts Juridik.

Västernorrlands Läns Brandstodsförening 1844–1944. Minnesskrift. (1944) Uppsala: Almqvist & Wiksell.